

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ

На правах рукопису

ПОДОЛЬСЬКИЙ АНАТОЛІЙ ЮХИМОВИЧ

НАЦИСТСЬКИЙ ГЕНОЦИД ЩОДО ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ
/1941-1944рр./

Спеціальність : 07.00.05 -
Етнологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1996

00760213 (J)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті національних відносин і політології Національної Академії Наук України.

Науковий керівник

- доктор історичних наук, професор Коваль М.В.

Офіційні опоненти

- доктор історичних наук Кучер В.І.

- кандидат історичних наук, доцент Левітас Ф.Л.

Провідна організація

- Український державний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова

Захист відбудеться 29 квітня 1996 року о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 01.67.01 в Інституті національних відносин і політології НАН України (252011, м. Київ - 11, вул. Кутузова , 8, кім. 202).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Інституту національних відносин і політології НАН України (252011, м. Київ - 11, вул. Кутузова , 8, кім. 218).

Автореферат розіслано 26 березня 1996 року.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради,
Кандидат історичних наук

Ю.А. Левенець

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Серед багатьох проблем історії Другої світової війни проблема нацистського геноциду щодо євреїв Європи і зокрема євреїв України привертає увагу дослідників як своєю важливістю, так і політичною вагомістю.

Актуальність досліджуваної проблеми пояснюється перш за все тим, що в радянську добу в історіографії періоду Другої світової війни тема Голокосту¹ взагалі не порушувалася. Це було пов'язано з ідеологічними заборонами в галузі національної політики колишнього СРСР. Саме тому на сьогодні для української історичної науки, яка переживає зараз складний період відродження та водночас становлення, доля євреїв України за часів нацистської окупації (1941-1944) є фактично невивченою і, таким чином, важливою проблемою.

У сучасних умовах, коли вже минуло п'ятдесят років як закінчилася Друга світова війна - одна з найтрагічніших сторінок в історії людства, події тих часів продовжують хвилювати як науковців, так і політиків, діячів культури. Наприкінці ХХ століття, у багатьох країнах Європи робляться спроби відродити, реабілітувати нацистську ідеологію, а разом з нею расизм, ксенофобію, антисемітизм, на яких вона базувалася. Неонацистські організації, крайні націоналістичні кола в різних країнах намагаються виправдати нацизм, виступають за створення "нового порядку" Гітлера в сучасній Європі, стверджують, що неякого гітлерівського геноциду євреїв у Європі не було. Шість мільйонів замордованих європейських євреїв в роки війни, яких нацисти знищували виключно за національними ознаками, гетто, табори смерті, газові камери - все це вигадки. Взагалі ніякої Катастрофи² не було, євреї її самі вигадали. Ця ревізія Голокосту, яка почала поширюватись у США та країнах Європи в 1970-і роки, на жаль існує й сьогодні. Тому дослідження даної проблеми становить надзвичайну актуальність. Насамперед, для того щоб запобігти повторення в майбутньому такої трагедії не тільки у долі єврейського чи українського народів, а й в загалі в історії людства.

Історія українського єврейства - невід'ємна частина історії України. Євреї - один з найчисленніших етносів, котрий з давніх давен мешкає на українських теренах. В останні роки поряд з відродженням української культури, ми спостерігаємо розквіт культур інших національних спільнот, що населяють Україну. В цій ситуації значний науковий і суспільний інтерес викликає історична доля і життя євреїв України. Об'єктивне вивчення проблеми нацистського геноциду щодо українського єврейства збагатить історичну науку України, а також сприятиме дружнім міжнародним та міждержавним взаєминам.

Голокост кардинально вплинув на післявоєнний розвиток єврейського народу. Євреї стали державним народом. Після нацистського геноциду щодо євреїв, всьому світові і, передусім, євреям стало зрозумілим, що існування народу без держави далі не можливо. Трагедія європейського єврейства в роки Другої світової війни прискорила створення єврейської держави. Сучасне єврейство України, як і євреї усього світу, міцно зв'язано з історією Голокосту, для кожного єврея він є своєрідним виміром цінності життя. Сьогодні тема Голокосту входить в число головних понять, якими євреї визначають свій зв'язок з єврейським народом, визначають себе як етнос.

Все означене і становить актуальність обраної теми даного дослідження.

Предметом дисертаційного дослідження є нацистський геноцид щодо єврейського населення України під час німецької окупації (1941-1944 рр.)

¹ Голокост (з грец. "спалений повністю", "жертвоприношення") - термін, прийнятий в США і країнах Західної Європи для визначення масового вбивства євреїв нацистами під час Другої світової війни.

² Катастрофа (на івриті - "Шоа") - термін, який вживається для визначення нацистського геноциду щодо європейського єврейства. Поширений в ізраїльській історіографії.

В світовій історіографії період Катастрофи європейського єврейства визначається з 1933 по 1945 рік. Саме в ці хронологічні рамки входять антиєврейська гітлерівська політика, яка проводилась щодо євреїв усієї Європи під час Другої світової війни 1939-1945 років.

Проте, на землях України численні антисемейські заходи, а саме: знущання над людьми, дискримінаційні розпорядження, створення гетто, робочих таборів, масові вбивства євреїв, - відбувались під час окупації українських теренів нацистами та їх сателітами, яка тривала з 1941 по 1944 рік. Тому хронологічні рамки даного дисертаційного дослідження : 1941 - 1944 роки.

Географічні межі дослідження охоплюють українські землі, які входили до складу УРСР за станом на 22 червня 1941 року. Крім цих теренів, нацистський геноцид щодо євреїв України розглядається також в Криму і на Закарпатті, зважаючи на те, що ці землі входять до складу сучасної України.

Історіографія проблеми, ступінь її розробки.

Сукупність праць, які безпосередньо чи побіжно висвітлюють проблему нацистського геноциду щодо європейських євреїв, і українських у тому числі, в період Другої світової війни, можна поділити на такі групи:

- радянська історіографія, до якої входять українська радянська і єврейська радянська історіографії;

- сучасна українська історіографія;
- зарубіжна українська історіографія;
- ізраїльська історіографія;
- північноамериканська та західноєвропейська історіографія;

Проблема Голокосту в радянській історіографії завжди розглядалась у контексті історії Другої світової війни і Великої Вітчизняної війни, і ніколи не була предметом окремих досліджень. Радянська історіографія нацистського геноциду щодо євреїв бере свій початок ще в роки війни.

6 січня 1942 року нарком зовнішніх справ СРСР В.Молотов у своїй ноті до урядів усіх країн, які підтримували дипломатичні відносини з Радянським Союзом, вперше визнав і засудив масові вбивства євреїв¹.

У 1943-1945 роках з'явилися перші збірники документальних матеріалів, у яких йшлося про масове знищення єврейського населення (докладніше про ці документальні матеріали в огляді джерельної бази даного дослідження).

Протягом 1942-1944 років було видано книгу І.Еренбурга "Війна" у трьох томах. В цій праці відомого радянського письменника і громадського діяча йшлося про героїзм радянських воїнів-євреїв, на фронтах, а також про трагічну долю євреїв на окупованих територіях².

У квітні 1942 року був створений Єврейський антифашистський комітет, діяльність котрого (зокрема постійний випуск комітетом свого друкованого органу газети "Ейнікайт" на мові їдиш) сприяла розповсюдженню інформації про нацистські злочини щодо євреїв.

В перші роки після війни (1945 - 1947 рр.) в СРСР виходили публікації, переважно на мові їдиш, присвячені долі євреїв, які опинились в гетто. У деяких працях висвітлювався опір нацистам - повстання в гетто і концтаборах. Ці публікації здебільшого мали мемуарний характер, тому що їх автори були свідками чи учасниками описуваних подій. Серед цих матеріалів були книги Гроссмана В., Зоммера Е., Смоляра Г., Суцкевера А., Печорського А.³

¹ Документи обвинують. Сборник документов о чудовищных зверствах германских властей на временно захваченных ими советских территориях, вып.1, М., 1943, с. 43

² И. Эренбург Война, 1-3 тт., М., 1942-1944

³ Гросман В. Годы войны. М., 1945;

Зоммер Е. Деруфштадт фун ды фаруртейтце (Повстання приречених., їдиш). М., 1946;
Смоляр Г. Фун мінскер гетто (Мінське гетто, їдиш). М., 1946;

Протягом другої половини 50-х років і до кінця 80-х радянська історіографія взагалі та українська радянська історіографія зокрема, проблему Голокосту не відокремлювала з контексту питань історії Другої світової війни та Великої Вітчизняної війни і не досліджувала окремо. В цей період радянська історіографія знаходилась під партійно-урядовим контролем. Перед нею були поставлені чіткі політичні та пропагандистські завдання. В ці завдання не вписувалось розкриття особливої долі євреїв та їх тотального знищення на расовій і національній основі. В радянській історіографії спостерігається тенденція замовчування Голокосту, трагічної долі єврейського народу, яка буди-то нічим не відрізнялась від долі інших народів Радянського Союзу, котрі постраждали від нацизму. Ця тенденція посилюється в кінці 1960-х років з появою державної антизрайської пропаганди. Всі ці моменти безумовно мали вплив на наукові дослідження, які виходили в цей час, але незважаючи на ідеологічний тиск з боку влади, з'явився цілий ряд праць в яких більш менш об'єктивно робилась спроба висвітлити окупаційний період на Україні, йшлося про систему гетто, концтаборів, опір нацизму.

Все це знайшло відображення у наукових монографіях Ковалю М., Семіяги М., Мельнікова Д., Черної Л., Першиної Т., Проектора Д., Буцько М. та ін¹.

У праці Ковалю В., фактично вперше в радянській історіографії був даний науковий аналіз природі та витокам нацистського антисемітизму, який був ідеологічним підґрунтям геноциду щодо євреїв Європи. У монографії була дана оцінка антиєврейській політиці Гітлера у Німеччині в 1933-1939 роках².

В цей період також виходили багатотомні академічні праці з історії війни, в яких йшлося про окупаційний режим на теренах України та масові вбивства, але єврейська трагедія майже замовчувалась, а поняття "євреї" скрізь заміщало лише, безлике - "радянські громадяни"³.

На єврейській мові (ідіш) у 1960-і-80-і роки нічого не друкувалось, крім матеріалів у журналі "Советіш геймланд", який виходив у Москві та знаходився під партійним контролем. Проте, матеріали на тему Голокосту з'являлись на сторінках журналу. Це були спогади, художні твори, публіцистичні нариси⁴.

Особливе місце в радянській історіографії посідає праця Шульмейстера Ю. "Гитлеризм в историни євреєв"⁵.

Смольєр Г. Метисли гетто. М., 1947;

Сувєрєв А. Фун вільнер гетто (Вільнюське гетто., ідиш). М., 1946;

Печорський А. Дер уфштант іні сабібур (Повстання в Сабіборі., ідиш). М., 1946.

¹ Коваль М. Історія пам'яті! (Кривавий шлях фашистів на Україну). К., 1965;

Коваль М. Боряба населення України пртив фашистского рабства. К., 1979;

Семіяга М. Антифашистське народне востання. М., 1965;

Семіяга М. Тюремная імперія нацизма і сє крах. М., 1989;

Мельников Д. Черная Л. Преступник №1 Нацистской режим и его фюрер. М., 1981;

Першина Т. Фашистский геноцид на Украине 1941-1944. К., 1985;

Проектор Д. Фашизм: путь агрессии и гибели. М., 1989;

Буцько М., Кравчук М., Погребинский М. Летопись народного подвига. Вестник АН Украины 1970, №12.

² Коваль В. "Барбаросса": истоки и история величайшего преступления империализма. К., 1982.

³ Історія міст і сіл Української РСР. У 26-ти томах.-К., 1967-1974. - т. 1-26;

Украинская ССР в Великой Отечественной Войне Советского Союза 1941-1945 гг. В3-х тт. К., 1975;

История Второй мировой войны в 12-ти тт. - 1982. - т.1-12;

История Украинской ССР. В 10-ти тт. т.8:Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945) - К., 1984.

⁴ Цванциг "Советіш геймланд". Бібліографішер онцайгер. (20 років "Советіш геймланд" Бібліографічний довідник, ідиш). М., 1986.

⁵ Шульмейстер Ю. Гитлеризм в историни євреєв. К. 1990.

Це перше і, фактично, єдине дослідження яке було присвячене історичному аналізу гітлерівської антисврейської політики, і де був систематизований фактичний матеріал щодо тотального знищення європейського єврейства нацизмом. Проте, праця Шульмейстера на жаль теж не була позбавлена ідеологічних шор, які заважали авторові дати об'єктивну оцінку проблеми.

Щодо сучасної української історіографії Голокосту, то вона якісно відрізняється від історіографії радянського періоду, в першу чергу тим, що ця тема нарешті стала об'єктом неупереджених досліджень. В останні п'ять років (1991-1995) в Україні, в умовах розбудови суверенної держави, з'явилися перші наукові розвідки проблеми нацистського геноциду щодо українського єврейства. У цих працях дана проблема здебільшого досліджується по окремих регіонах України. Так праця Єлісаветського С. присвячена трагічній долі євреїв Бердичева, котрі майже всі були знищені нацистами восени 1941 року. Дослідження Хонігсман Я. висвітлює всі етапи історії загибелі єврейської громади Львова: гетто, Янівський табір, депортація у табори смерті. Праці Ляховицького Ю. розкривають нацистський геноцид щодо харківських євреїв¹. Всі ці дослідження базуються на архівних матеріалах. Праці Стародинського Д., Рожечкіна Л., Поліщука С., Камінського Я., висвітлюють долю українських євреїв під румунською окупацією. В них розкривається геноцид щодо євреїв Трансністрії, знищення євреїв Одеси. Книги Деко О. і Гошкіса Д. присвячені загибелі євреїв Поділля. Ці матеріали мають публіцистичний характер².

У 1991 році у зв'язку з 50-річчям трагедії в Бабиному ярі з'явилися публікації присвячені цій найтрагічнішій сторінці в історії євреїв Києва³. Останнім часом в українській історичній науці появились перші наукові розвідки в яких аналізуються загальні питання Голокосту, пропонуються нові концептуальні підходи, погляди на взаємини між єврейським та українським населенням під час окупації, на єврейський рух опору тощо⁴. Але всі публікації, наукові розвідки, дослідження є тільки початком у вивченні даної проблеми.

На відміну від сучасної української історіографії українська зарубіжна історіографія почала вивчати Голокост на українських землях ще в кінці 1950-х - на початку 60-х років⁵. Головною проблемою цих досліджень стали українсько-єврейські взаємини періоду нацистської окупації України. Ця проблема була

¹ Єлісаветський С. Бердичевская трагедия. К., 1991.;

Хонігсман Я. Катастрофа львовского еврейства - Львов, 1993.;

Ляховицкий Ю. Поправная мезуза. Книга Дробницкого Яра, Харьков, 1991.;

Ляховицкий Ю. Желтая книга. Свидельства, факты, документы. Харьков, 1994.

² Стародинский Д. Одесское гетто. Одесса, 1991.;

Рожечкин Л. Позднее эхо. Одесса, 1993.;

Поліщук С. Купель на площади. Записки адвоката. Одесса, 1995.;

Каминский Я. Минувшее проходит предо мною. Одесса, 1995.;

Деко О. Кедойшім. Повесть - хроніка Шепетівського гетто. К., 1995.;

Гошкіс Д. О чем трубят шофар. Славута, 1992.

³ Левитас Ф. Шимановский М. Бабий яр. Страницы трагедии. К., 1991.;

Король В., Кучер В., Минрин Г. Без строку давности. Трагедия Бабьего яра. К., 1991.

⁴ Коваль В. Путь к Бабьему Яру (геомаинский антисемитизм: история, теория, политика). АН Украины: Институт истории Украины. Историчні зошити №5, 1991. К., 1991.;

Коваль М. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941-1944)/Український історичний журнал, 1992.-№2., с.25-32.;

Попович М. Єврейський геноцид на Україні// Філософська і Соціологічна Мисль, 1994.-5-6; с.160-164.;

Єлісаветський С. Євреї в антифашистському опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні // УІЖ, 1995-3, с. 59-73

⁵ Каменський Д. Гітлерівська окупація України 1941-1944.;

Милуоки, 1956(англ.).;

Бріх О. Українсько-єврейські взаємовідносини. Віпнігер, 1961.;

Панківський К. Роки німецької окупації (1941-1944), Нью-Йорк, 1965.

предметом обговорення на наукових конференціях, які проходили у другій половині 1980-х - на початку 90-х років у Едмонтоні (Канада), і наслідком котрих стали наукові збірники¹. Дослідники з української діаспори в багатьох випадках дотримуються певною мірою апоологетичних поглядів щодо поведінки українців у роки війни².

Сьогодні, після того як Україна стала суверенною державою, в історіографії створилася нова ситуація, що характеризується по-перше, широким доступом до джерел, а по-друге, співробітництвом між західними (у тому числі українськими істориками діаспори) та українськими істориками. Така ситуація дає можливість більш об'єктивно вивчити спірні питання у тому числі проблему українсько-єврейських взаємин періоду Другої світової війни.

Цілком зрозуміло той факт, що після закінчення війни, вже на початку 50-х років всесвітнім центром дослідження Катастрофи європейського єврейства стає єврейська держава Ізраїль. Ізраїльська історіографія з найбільшою повнотою висвітлює Катастрофу і героїзм єврейського народу в роки Другої світової війни. Провідною науково-дослідною установою Ізраїлю, яка займається вивченням Голокосту є меморіальний Інститут Яд-Вашем (заснований у 1953 р.). Починаючи з 1963 року Яд-Вашем щорічно видає збірник наукових матеріалів з проблем Катастрофи. Сьогодні це вже багатотомне академічне видання³.

У працях ізраїльських істориків Бауера У., Спектора Ш., Арада У., Бахраха Ц. висвітлюються витоки нацистського антисемітизму, масштаби геноциду, реакція країн Європи і світу на Голокост, поведінка євреїв у гетто, участь воїнів-євреїв в арміях країн антигітлерівської коаліції⁴. Узагальнюючу працю з докладним оглядом історичних подій, на фоні яких розгорталася Катастрофа, нацистської політики щодо євреїв Німеччини та інших країн Європи, етапів Катастрофи та її наслідків, написали Гутман І. і Шацкер Х.⁵.

Проте у всіх цих згаданих наукових працях (крім Спектора Ш. і Абрамовича А.⁶ недостатньо висвітлюється нацистський геноцид щодо євреїв на окупованих теренах СРСР, зокрема на Україні. Причина такого становища полягає в тому, що в колишньому СРСР архіви були закриті для дослідників цієї проблематики і ізраїльські історики Катастрофи на мали змоги висвітлити геноцид і героїзм євреїв на окупованих радянських територіях. В Ізраїлі проблемами Катастрофи займаються крім меморіального Інституту Яд-Вашем Дом борців гетто ім. І. Каценельсона, відділення вивчення Катастрофи Інституту сучасного єврейства при Єврейському університеті в Єрусалимі, Інститут вивчення Катастрофи при Хайфському університеті відділення історії єврейського народу та інститут вивчення діаспори при Тель-Авівському університеті та інші освітні і науково-дослідні заклади Ізраїлю.

В американській (США) та західноєвропейській історіографії перші наукові праці з Голокосту з'явилися у 1950-х роках. Головною рисою цих досліджень було

¹ Ukraine during World War II: history and its aftermath.- Edmonton, 1986., Ukrainian - Jewish relation in Historical Perspective. -Edmonton, 1990

² Мірчук П. Зустрічі й розмови в Ізраїлі, Нью-Йорк - Торонто - Львів.-1982;

Huhezak T. Ukrainian Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupation/Ukraine during World War II: History and its Aftermath - Edmonton, 1986. - p.39-57.

³ Yad Vashem Studies, I-XXX v. Jerusalem, 1963-1993

⁴ Бауер І. Реакції на Катастрофу. Тель-Авів, 1983 (іврит);

Бауер І. Голокост: деякі історичні аспекти. Тель-Авів, 1987(іврит);

Спектор Ш. Євреї Волині у період Катастрофи. Єрусалим, 1984 (іврит);

Арад І. Холокост. Сборник статей., Іерусалим, 1990;

Бахрах Ц. Антисемітизм в нове время, Тель-Авів, 1991.

⁵ Гутман І. Шацкер Х. Катастрофа и её значение, Іерусалим, 1990

⁶ Абрамович А. В репатующій війні. Участь и роль євреїв СССР в війні против нацизма. Тель-Авів. т.1-1982., т. 2-1992.

те, що євреї в них забражувались як безпорадні жертви нацистської машини винищення¹. Фундаментальна праця цього періоду "Знищення європейського єврейства" Рауля Хілберга², яка й досі є так би мовити хрестоматійним дослідженням по Катастрофі не тільки в американській, але й в світовій історіографії. Проте, на жаль в цій праці фактично нічого не має про долю євреїв СРСР в роки війни. У 1966 році в США вийшла перша книга у північноамериканській та західноєвропейській історіографіях Голокосту, яка розповідала про геноцид щодо радянських євреїв. Це була праця Шварца С. "Євреї в Советском Союзе с начала Второй мировой войны (1939-1945)"³. Але цьому дослідженню дуже бракувала нестача документальних джерел.

У 1970-і - 80-і роки в США і Західній Європі вийшов ряд праць, які були присвячені структурі нацистської влади і управління, відношенню західних країн до євреїв в часи нацизму, проблеми залишених в живих євреїв на теренах які були окуповані нацистами, про вплив Катастрофи на мистецтво і літературу. Це насамперед були наукові дослідження Брошата М., Файн Х., Роскеса Д., Давидович Л.⁴.

Незважаючи на велику кількість історичних досліджень по Катастрофі, які ґрунтувались на документальних матеріалах, з 1970-х років на Заході починають поширюватись ідеї так званого ревізйонізму, з'являються "наукові" праці, автори яких стверджують, що ніякого Голокосту ніколи не було і що нацисти не знищували євреїв у газових камерах, євреї самі все це вигадали. Головна мета ревізйоністів Катастрофи - виправдати нацизм, зняти з нього провини в тотальному геноциді єврейського народу. Перші праці, в яких були викладені головні ідеї ревізйонізму, з'явилися у США і Канаді в середині 1970-х років⁵.

Одним з провідних ревізйоністів Катастрофи є професор Північно-західного університету (Чикаго, США) Артур Бутц. У своїй праці "Містифікація ХХ століття" стверджує, що канцелябори були тільки робочими таборами, що євреїв там на винищували. Щодо зменшення кількості євреїв в Європі після 1945 року, Бутц заявляє, що мільони євреїв були таємно прийняті США чи СРСР⁶. Діяльність А.Бутца сприяла створенню у 1979 р. в Каліфорнії Інституту історичних досліджень (чи Інститут перегляду історії), котрий зібрав навколо себе ревізйоністів Голокосту з США і країн Західної Європи. цей інститут з 1980 року став випускати журнал, який став органом ревізйоністів⁷. Інститут також був ініціатором проведення в грудні 1979 р. у Вашингтоні міжнародної наукової конференції з ревізйонізму.

На початку 1980-х років французький професор, неонацист Роберт Фаурісон проголосив, що Катастрофа - міф, вигаданий міжнародним сійонізмом. Крім цього, Фаурісон заявив, що в Освенцімі не було газових камер і присвятив

¹ Reitlinger G. Final Solution. London, 1953;

Полжков Л., Вуль І. Третій рейх і євреї. Берлін, 1955 (нім.);

² Hilberg R. The destruction of the European jews. Chicago, 1961.

³ Шварц С. Євреї в Советском Союзе с начала Второй мировой войны(1939-1945), Нью-Йорк, 1966.

⁴ Broszat M. Der Staat Hitlers. Munchen, 1978.;

Fine H. Accounting for Genocide, New York, 1979;

Dawidowich L. The War against the jews. 1933-1945. -Toronto; New York; London:Sydney; Aukland, 1986.

⁵ Austin C. The Six Million Swindle. Tacoma Park, 1973;

Harwood R. Did Six Million Really Die? Richmond, 1974;

Christophersen T. Auschwitz: Truth of Lie. Toronto, 1974;

Rassinger P. Drama of the European jews. Silver springs, 1976.

⁶ Butz A. The Hoax of the XX century. Los Angeles, 1976.

⁷ Journal of Historical Research - JNR, v.1, 1980

цьому питанню книжку¹. Лейхерт, однодумець Фаурісона з США, стверджує, що газові камери в Освенцімі були, але їх пропускна можливість була дуже низькою. Сьогодні у наукових колах США та Західної Європи нажал є однодумці Бутца і Фаурісона: Е. Нольте у Німеччині, Е. Зундель, В. Картом у Канаді, той же Лейхерт у США. Ревізія Голокосту іноді приймає спотворні форми. Наприклад негритянський священник Льюїс Фарракхан заявив, що був тільки один геноцид - геноцид негрів, жертви якого складають 60 мільйонів, і винні в ньому євреї². У загальній масі ревізіоністи Голокосту є неонацистами. Вони узагальнюють, що несприйняття нацизму в значній мірі викликано злочинами нацистів щодо євреїв. Таким чином докази того, що Катастрофи не було сприятимуть, послабленню антинацистських настроїв.

Спроби ревізії Катастрофи європейського єврейства в роки Другої світової війни ще раз підкреслюють важливість й актуальність цієї проблеми. Як свідчить історіографічний огляд незважаючи на значну кількість видань, особливо іноземних, проблема нацистського геноциду щодо євреїв України вивчена недостатньо. Ні у вітчизняній, ні в іноземній історіографії немає узагальнюючого дослідження, що розкривало б долю українського єврейства за часів нацистської окупації.

Мета дослідження - розглянути становище українського єврейства під час німецької окупації України (1941-1944 рр.). Методи і засоби геноциду щодо євреїв, масштаби, особливості та демографічні наслідки Голокосту в різних регіонах України. Проаналізувати ставлення українців до євреїв під час окупації, що набуло таких форм: позиція нейтралітету українського населення, прояви колаборації і рух за врятування євреїв від загибелі.

Методами дослідження є проблемно-хронологічний та порівняльно-аналітичний. Геноцид щодо євреїв під час нацистської окупації України досліджується по регіонах із застосуванням проблемно-хронологічного методу. Аналізуються проблеми єврейських гетто на Україні та українсько-єврейських взаємин періоду окупації, врятування українським населенням євреїв від гітлерівського геноциду. Зроблено порівняльний аналіз методів і масштабів геноциду щодо євреїв.

Джерельна база дослідження.

Основним джерелом вивчення проблеми нацистського геноциду щодо євреїв України в період її окупації нацистською Німеччиною та її сателітами Румунією та Угорщиною (1941-1944 рр.) є архівні документи. Автором вивчено документальні матеріали фондів Центрального Державного Архіву Громадських Об'єднань України (ЦД АГО України), Государственного Архива Российской Федерации (ГАРФ, м. Москва). Також були досліджені документальні матеріали - свідчення очевидців геноциду щодо євреїв на українських землях у 1941-1944 роках, які зберігаються у Фонді "Пам'яті жертв фашизму в Україні" при Товаристві єврейської культури України. Дисертант працював з документами, які знаходяться в архіві меморіального Інституту пам'яті жертв Катастрофи та героїзму Яд-Вашем в Єрусалимі.

Надзвичайно важливе значення для даного дослідження становить фонд 7021 ГАРФ - матеріали Надзвичайної Державної Комісії (НДК) СРСР по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників на окупованій території. НДК СРСР була утворена за наказом Президії Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1942 року з метою встановлення та розслідування нацистських злочинів на радянських територіях. Відразу після звільнення населених пунктів утворювались районні та місцеві надзвичайні комісії. Саме ці комісії першими

¹ Faurisson R. The Problem of the Gas Chambers or the Rumour of Auschwitz, Rochelle Park, N.Y., Revisionist Press, 1979.

² Див. Телушкін Й. Єврейський мир. М., 1992, с.321-324.

були на місцях масових розстрілів військовополонених, мирного населення у тому числі і на місцях масового знищення євреїв. Тому повідомлення і звіти НДК СРСР, які зберігаються у фонді 7021 мають особливу цінність. Проте, у документах НДК де йшлося про місця масових розстрілів євреїв далеко не завжди вказувалось, що жертвами були саме євреї, часто - густо замінюючи "євреї" на "радянські громадяни". У фонді р-8114 ГАРФ зібрані матеріали про діяльність Єврейського Антифашистського Комітету: протоколи засідань САКУ, повний комплект газети "Ейнікайт" (1942-1946 рр.) - друкований органу Комітету. Особливу цінність мають свідчення і листи від людей свідків і жертв трагедії, які залишилися.

Значний інтерес для висвітлення проблеми становить фонд 1, оп. 23 ч.1: П ЦДАГО України. Тут зібрані повідомлення, звіти НКВС та інших урядових установ про окупаційний режим на території України. В цих документах міститься важлива інформація щодо становища єврейського населення на окупованих землях, повідомлення про масові екзекуції мирного населення, у тому числі і євреїв, про прояви опору окупантам. Багато інформації по окупаційний режим на Україні зберігається у фондах 57 та 166 ЦДАГО України. У фонді 0-33 Архіву Яд-Вашем в Єрусалимі зібрана велика кількість свідчень в'язнів гетто, концтаборів, учасників руху Опору нацистам, свідків масових розстрілів єврейського населення на теренах України.

Другу групу джерел становлять збірники документів і матеріалів, які містять директиви, розпорядження, накази вищих керівників Третього рейху, нацистської верхівки німецького військового командування, окупаційної влади, котрі розкривають плани гітлерівської Німеччини щодо окупованих територій, зокрема України, а також наміри нацистів щодо поневолення і знищення народів, у тому числі євреїв¹. Особливе значення для висвітлення проблеми Голокосту мають документи Нюрнберзького процесу над головними німецькими військовими злочинцями. Вперше жахливі злочини, здійснені нацистами проти євреїв, були окремо виділені саме на Нюрнберзькому процесі². В останній час в Україні з'явилися збірники документів повністю присвячені трагічній долі радянського єврейства в роки війни³.

Суттєву роль в роботі над дослідженням обраної теми відіграла третя група джерел - мемуари і преса. Спогади людей, які були учасниками чи свідками трагічних і героїчних подій мають важливу історичну цінність⁴. Певний інтерес

¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963;

"Совершенно Секретно! Только для командования!" Сборник документов. М. 1967;

Преступные цели - преступные средства. Сборник материалов и документов. М., 1968;

"СС" в действии. Документы о преступлениях СС. М., 1969;

Історія застерігас. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників. К., 1986;

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. В 3-х тт. Сборник документов. К. 1988;

Каталог документальной экспозиции города Берлина к 50-летию со дня нападения Германии на СССР. Русский вариант. Берлин, 1992;

Национальні відносини в Україні в ХХ столітті. Збірник документів і матеріалів. К., 1994.

² Нюрнберзький процес. Сборник материалов., тт. I-VII., М., 1957-1961.

³ Черная Книга. К., 1991;

Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации 1941-1944. Сборник документов. Иерусалим, 1992;

Неизвестная Черная Книга. Свидетельства очевидцев о Катастрофе советских евреев (1941-1944). Москва-Иерусалим, 1993;

Внешняя область: Катастрофа и Сопротивление. Сборник документов. Тем.-Авин-Киев, 1995; The Einsatzgruppen Reports. Selection from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign Against the Jews July 1941 - January 1943. New York, 1989.

⁴ Партизанская дружба. Воспоминания о боевых делах партизан-евреев, участников Великой Отечественной войны. М., 1948;

для вивчення проблеми викликають записи розмов і щоденники вищих нацистських керівників¹. Особливо треба відмітити два збірника, присвячених героїзму єврейського народу в роки війни. Перший з них був опублікований у 1945 році, публікація другого стала можливою тільки в сучасних умовах². Багато фактичного матеріалу містить преса. Важливу роль в процесі дослідження відіграли газети окупаційної влади чи які виходили під контролем нацистів: "Нова Україна", "Харків янин", "Нове українське слово", "Молва", "Одеська газета", а крім них друкований орган Єврейського Антифашистського Комітету газета "Ейнікайт" (виходила на ідиш). В дисертації використано також довідкові видання³.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше, головним чином на архівному матеріалі узагальнені, систематизовані та викладені плани та здійснення нацистського геноциду щодо євреїв на території України під час німецької окупації. Проаналізовано становище українського єврейства в цей період, українсько-єврейські взаємини під час окупації. Виконано кількісний аналіз жертв геноциду, досліджено його демографічні наслідки для євреїв України.

Апробація дослідження. Результати досліджень знайшли своє відображення у семи публікаціях автора, висвітлені в доповідях і виступах на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях та семінарах. Основні положення й висновки дисертації обговорювались на засіданнях відділу єврейської історії та культури, а також на вченій Раді Інституту національних відносин і політології НАН України. Результати досліджень були використані автором у викладанні спецкурсу "Катастрофа європейського єврейства (1933-1945 рр.)" в гімназії N299 м. Києва.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку джерел і літератури, додатків.

Основний зміст дисертації.

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми, визначаються предмет дослідження і його хронологічні рамки, аналізуються історіографія проблеми та ступінь її розробки. Ставиться мета дослідження, розглядаються його методи, описуються використані джерела, обґрунтовується наукова новизна дослідження.

У першому розділі - "Расовий антисемітизм - ідеологічна основа геноциду нацистів щодо єврейського народу" - розглядаються витoki та сутність нацистського антисемітизму, який був ідеологічною базою так званого "остаточного розв'язання єврейського питання" тобто тотального фізичного знищення європейських євреїв у період Другої світової війни (1939-1945 рр.). Досліджуючи витoki гітлерівського антисемітизму стає очевидним його відмінність від інших, відомих людству, форм юдофобії. Безумовно він увібрав деякі риси релігійного, політичного, економічного, соціального антисемітизму,

¹ Лев М. Партизанские тропы. М., 1958;

Бринский А. По ту сторону фронта. Воспоминания партизана. М., 1958.;

Люди остаются людьми. Свидетельства очевидцев. Черновцы. 1991;

Боровой С. Воспоминания. М., 1993;

Ціною власного життя. Рівне, 1995.

² Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера., Смоленск, 1993;

Гейббель Й. Последние записи (Дневник 1945 г.), Смоленск, 1993.

³ Еврейский народ в борьбе против фашизма. Материалы III антифашистского митинга еврейского народа и III пленума ЕАК СССР. М., 1945;

Очерки еврейского героизма. В 2-х тт. Тель-Авив-Киев, 1994.

⁴ Краткая Еврейская Энциклопедия, тт. 1-6, Иерусалим, 1976-1992;

Enzyklopadie des Holocaust. Jb., Tel-Aviv., 1990-1993;

Енциклопедія українознавства, т. 2, К., 1994.

але істотно відрізнявся від них. Якщо ці форми юдофобії залишали єврею шанс на життя в суспільстві чи засобом переходу до іншої релігії, чи шляхом культурної асиміляції, то нацистський антисемітизм ніякого виходу єврею не залишав: він мав на меті фізичне знищення єврейського народу. Нацистський антисемітизм для обґрунтування своєї кінцевої мети взяв на озброєння расову теорію. Як відомо, Гітлер розділив народи на "вищі" та "нижчі" раси. За цим поділом слов'янські народи, у тому числі й українці, були віднесені до "нижчої раси", а євреї взагалі проголошувались "унтерменши" (недолюдками) чи "антирасою". І слов'яни, і євреї заважали розвитку "вищої, нордичної раси" - німців - арійців. Расистська теорія нацистів стверджувала, що німці покликани панувати над іншими народами та мають право, коли це буде необхідно, знищити їх повністю. Першими в черзі на знищення стояли євреї. Гітлерівська расистська теорія була для нацистів обґрунтуванням пангерманської ідеї "життєвого простору". Саме здобуття "життєвого простору для вищої раси" було однією з головних цілей війни для нацистів. Таким чином, знищуючи "неповноцінні в расовому відношенні народи, нацисти звільняли для себе "життєвий простір".

Свою "концепцію" за якою німці - арійці є "вищою расою", а євреї є взагалі "антирасою", Гітлер створив не на порожньому місці. Підґрунтям для його концепції були расові теорії XIX століття, авторами яких були представники пристократичної інтелектуальної еліти західноєвропейських країн. У розділі детально розглядаються погляди А. де Гобіно, Х. Чемберлена, Г. Трейчке.

Расові теорії XIX століття фактично стали підвалинами антилюдської ідеології нацизму. З 20-х років XX століття Гітлер пропагував расову зверхність німців. Проте, за нацистською пропагандою арійцям постійно загрожує змішування крові, змішування з іншими расами. Втіленням цієї загрози були євреї. З приходом нацистів до влади, в Німеччині, розпочалась дискримінація євреїв, яка досягла свого апогею у 1935 році, коли були прийняті "Нюрнберзькі закони". За цими законами тільки арійці вважалися громадянами рейху, євреї були відокремлені від німців і позбавлені громадянських прав. Гітлер та його прибічники у своїй антисемітській діяльності поєднували расовий антисемітизм з політичним. Євреї були проголошені джерелом всіх бід Німеччини. Їх звинувачували у втручання та негативному впливі на німецьку культуру, економіку, політику. За Гітлером - євреї завдали Німеччині найбільшого удару у XX столітті: поразка в Першій світовій війні, революція 1918 року, економічні труднощі 20-х років. У вигляді соціал-демократів євреї заволоділи робітничим класом, стверджував Гітлер, скрізь вони насаджують демократію, для того щоб влада опинилась у натовпу, яким дуже легко керувати. Взагалі вони перетворюють все людство на рабів.

Таким чином нацистська пропаганда готувала ідеологічний ґрунт для майбутнього фізичного знищення єврейського народу.

У Другому розділі - "Організаційні засади реалізації програми "ендльозунг"¹ на окупованій території України" - аналізується механізм Голокосту розгалужена мережа каральних нацистських організацій, які діяли на землях України під час окупації (1941-1944 рр.). Це насамперед, - таємна політична поліція нацистів - гестапо, з діяльністю якої тісно перепліталась діяльність військових частин СС ("ваффен СС"). Крім того на окупованих українських теренах діяла служба безпеки нацистської партії - СД, чиновники якої очолювали масові каральні операції. Активну участь у злочинних на Україні брали "поліція безпеки" ("зіпо"), "охоронна поліція" (щупо), жандармерія, поліція порядку.

¹ "Ендльозунг" (з нім. - "остаточне розв'язання") - в даному випадку це поняття означає нацистську політику "остаточного розв'язання єврейського питання".

Для здійснення спеціальних каральних операцій, передусім масових вбивств євреїв, було створено айнзацгрупи СС, які поділялись на айнзацкоманди та зондеркоманди. Ці загони були сформовані німецькою службою безпеки СД під керівництвом Р. Гейдріха напередодні польської кампанії 1939 року. Коли почалась радянсько-німецька війна, айнзацгрупи отримали наказ слідувати за бойовими частинами і виконувати фазу "остаточного розв'язання єврейського питання." Зважаючи на те, що на теренах України мешкала найбільша кількість євреїв СРСР, нацисти надали до групи армій "Південь" дві айнзацгрупи - "С" і "Д". Перша діяла на лівому крилі групи армій "Південь" - з території Польщі повз Львів, Житомир на Київ і далі; друга - на правому крилі - з території Румунії на південь України та Крим.

Як свідчать документи: переслідувати та знищувати євреїв на Сході насамперед повинні були спеціальні підрозділи СС та СД, але німецька армія також отримувала вказівки від вищого командування щодо ставлення до євреїв, яке що найменше повинно було бути відношенням як до найлютішого ворога.

У розділі висвітлюються головні риси нацистського генерального плану "Ост" - плану поневолення народів, аналізуються наміри гітлерівців щодо слов'ян і євреїв. Як відомо, у повному вигляді цей план не зберігся, але залишились "Зауваження і пропозиції" "Східного міністерства" до генерального плану "Ост", складені доктором Ветцелем. Проте, достатньо і цього документу, щоб зрозуміти, що чікало народи Східної Європи в разі перемоги нацистської Німеччини.

Автор обґрунтовує у цьому розділі дослідження тезу про те, що "остаточне розв'язання єврейського питання" тобто тотальний геноцид щодо європейських євреїв розпочався після нападу Німеччини на СРСР. І першими жертвами цього геноциду стали, поряд з литовськими і білоруськими, й українські євреї. Як відомо, наказ Гітлера про "ендлзунг" не був письмовим у вигляді документу. На сьогодні ні одного примірника цього наказу серед німецьких документів не знайдено. Але всі говорять про те, що наказ в усній формі був відданий виконавцям на весні 1941 року. Багато свідків і звинувачуваних показали на Нюрнберзькому процесі, що вони чули про цей наказ, але ні один з них його не бачив.

Дисертант розглядає зміни в політиці нацистського антисемітизму, що відбулися після початку війни з радянським Союзом. Крім постулату, що євреї - "антираса", в ідеології нацистського антисемітизму з'явився ще один чинник, який не був поширений на жодну єврейську громаду Європи. Він застосовувався тільки до євреїв СРСР. Мається на увазі гітлерівська пропаганда "юдо-більшовизму" чи "європейського більшовизму". Вона провадилася на окупованих українських теренах з метою розпалювання ворожнечі місцевого населення щодо євреїв. І сприяла прилученню українців, росіян та інших до колаборації з нацистським режимом і до участі в знищенні євреїв.

Проте теза "єврейського більшовизму", взагалі антикомуністичні гасла нацистів, що насамперед повинні були сприяти колаборації місцевого населення з німцями, не мали широкого успіху на радянських, в тому числі й українських територіях. Передусім тому, що антилюдська окупаційна політика на цих землях поширювалась не тільки на євреїв і комуністів, але й взагалі на все мирне населення України.

Третій розділ - "Голокост на українських землях в 1941-1943 рр." - присвячений нацистському геноциду щодо євреїв України, його масштабам і наслідкам. Автор розглядає у цьому розділі окупаційний територіально-адміністративний поділ України, від якого в певній мірі залежали методи геноциду, але кінцевий результат антилюдської політики гітлеризму щодо євреїв майже скрізь по всій Європі був однаковим - тотальне фізичне знищення.

У розділі наведені статистичні відомості про кількість єврейського населення України напередодні німецької окупації.

За даними радянських переписів населення 1937 і 1939 років, які проводилися в кордонах СРСР до вересня 1939 року, а також результатами переписів населення Польщі (1931 р.), Румунії (1930 р.) і Чехословаччини (1930 р.), до яких входили українські етнічні землі, частина котрих увійшла до складу УРСР в 1939-1940 роках, - є підстави твердити, що напередодні нападу Німеччини на СРСР, в червні 1941 р., на сучасних теренах України налічувалось 2 млн. 600 тисяч євреїв, не враховуючи біженців з Польщі та Румунії, які осіли на західноукраїнських землях в 1939-1940 рр.¹

Після початку війни, приблизно лише третина з українських євреїв, які мешкали на радянських територіях, зуміла евакуюватися вглиб СРСР.

Дисертант, головним чином на архівном матеріалі, розкриває проблему нацистського геноциду щодо євреїв на окупованих нацистами територіях рейхс комісаріату " Україна", "дистрикту Галиція", так званій "військовій зоні", також на українських землях які знаходились під окупацією союзників Німеччини: Румунії та Угорщини - в "Трансністрії" і на Закарпатті.

Автор порівнює методи і масштаби геноциду проти євреїв у різних регіонах окупованої України. Головним засобом знищення євреїв на територіях рейхс комісаріату були масові розстріли, які влаштовувались майже відразу після окупації населеного пункту. У другій половині 1941 р. - на початку 1942 р. переважна більшість євреїв на цих землях була знищена (85-90%). На територіях "дистрикту Галиція" та в "Трансністрії" окупанти поряд з масовими екзекуціями євреїв створювали гетто, де протягом декількох років знущались фактично над приреченими жертвами. Одним з головних засобів знищення євреїв у "дистрикті Галиція" була депортація до таборів смерті, які знаходились у Польщі, зокрема у Белжеці. Останні євреї окупованої Східної Галичини були замордовані в 1943 - на початку 1944 років. За період окупації західноукраїнських земель там було знищено близько 610 тисяч євреїв. У "Трансністрії" в 1943 році масові екзекуції щодо євреїв припинились. Гетто і табори "Трансністрії" проіснували до початку 1944 року, близько 50 тисяч євреїв на цих територіях (з 300 тисяч) пережили окупацію.

Після звільнення України в кінці 1944 року Червоною Армією, євреїв на українських землях фактично не залишилось. Зникли цілі єврейські громади, перестали існувати єврейські містечки. Щодо кількості загиблих українських євреїв, - за приблизними підрахунками дослідників ця цифра становить близько 1 млн. 400 тисяч чоловік.

У четвертому розділі - "Єврейські гетто на Україні" - висвітлюється проблема створення, існування та знищення єврейських гетто на окупованих українських теренах.

Гетто створювались нацистами в окупованій Європі, у тому числі й на українських землях, з метою концентрації єврейського населення та його подальшого знищення. Але умови життя в гетто були жалхливими і воно само по собі ставало засобом знищення євреїв. Як правило, старі та найбрудніші райони міст були відведені нацистами під гетто. Про переселення в гетто, євреїв попереджали за день чи навіть за декілька годин. З собою дозволялося брати тільки особисті речі, ще раніше гітлерівці відбирали у євреїв всі цінності. Таким чином євреї потрапляли в гетто повністю пограбованими. Голод, жалхлива тіснота, антисанітарія викликали епідемії. Смертність була дуже високою. В деяких гетто їжу зовсім не давали. Довести євреїв до голодної смерті було однією з цілей

¹ Купцовский М. Этнодемографическая ситуация евреев на Украине в XX веке // Исторические судьбы евреев России и СССР. М., 1989, -с.141.

створення гетто. Таким чином, євреїв у гетто очікувала, якщо не розстріл чи депортація до табору смерті, то повільна, але не мінуча загибель.

Проте, нацисти приводили багато аргументів у захист гетто: боротьба з поширенням епідемії, які були постійним явищем серед євреїв, бажання уникнути негативного впливу євреїв на решту населення тощо. Навіть в офіційних документах нацисти не зживали термін "гетто" замінюючи його на "єврейський квартал", але сутність від цього не мінялася¹. У розділі досліджується проблема створення юденратів і єврейської поліції та її ролі у Голокості. Фактично юденрати (єврейська рада - з ідиш) і взагалі єврейське самоврядування були створені нацистами з метою контролю і розправи з євреями руками самих євреїв. Але юденрати не завжди і не скрізь були слухняними виконавцями нацистських наказів.

Автор розкриває у цьому розділі історію гетто на Україні, зокрема на теренах Східної Галичини (Львівське гетто), "Трансїстрії" (Одеське гетто). Аналізуються структура гетто, життя та боротьба євреїв у гетто.

П'ятий розділ - "Рятування українським населенням євреїв від нацистського геноциду" - присвячений українсько-єврейським взаєминим часів окупації, зокрема рятування українцями євреїв від неминучої загибелі.

Безумовно, реакція місцевого населення на трагедію євреїв, яка розгорталась на їх очах, не була однозначною. Були байдужі спостерігачі, були відверті колаборанти, але й були праведники світу². Незважаючи на тотальне переслідування євреїв з боку нацистів і на небезпеку, яка загрожувала тим, хто виявляв до єврейського населення навіть співчуття, не кажучи вже про допомогу, були окремі люди та цілі родини українців, які переховували у сєб євреїв під час окупації і тим самим рятували останнім життя. На окупованих землях України разом з українцями євреїв рятували від геноциду також росіяни, білоруси, поляки, люди інших національностей.

Дисертант висвітлює у розділі на численних конкретних прикладах по всіх регіонах окупованої України героїзм українців, котрі, ризикуючи життям своїм і своїх родин, рятували євреїв від гітлерівського геноциду. Сьогодні в суверенній Україні пошуками праведників світу займається Фонд "Пам'яті жертв фашизму в Україні". У 1993 році в Україні видана перша праця присвячена українцям - рятувальникам євреїв у роки війни³.

У висновках узагальнено основні результати дослідження. Знищення українського єврейства було складовою частиною нацистського плану "остаточного розв'язання єврейського питання". Це була політика тотального вбивства цілого народу. Виходячи з неї, всі без виключення євреї - чоловіки, жінки, діти, старі люди були приречені на загибель. Сам факт приналежності до єврейського народу обумовлював смерть людини. Євреїв вбивали не за їх політичні погляди чи якусь протидію гітлерівському режимові, а виключно за їх національну приналежність.

Євреїв України нацисти та їх прибічники знищували в першу чергу як расових ворогів. До цього гітлерівці додавали ще звинувачення у співробітництві з більшовниками. А як відомо, ліквідація більшовизму була однією з головних цілей нацистів у війні. Переважна більшість українського єврейства була знищена у другій половині 1941 - на початку 1942 рр.. Євреї на Україні винищувались відразу після захоплення населеного пункту підрозділами айнзацгруп разом з поліцією. Ті, хто залишився жити потрапили у гетто, де в нелюдських умовах

¹ Гутман И., Шанкер Х. Катастрофа и ее значение. Иерусалим, 1989. - с.76.

² Праведних світу - почесне звання, яке присуджується меморіальним Інститутом Яд-Вашем неєвреям, громадянам усіх країн світу, котрі під час Другої світової війни рятували євреїв від загибелі.

³ Суслєнський Я. Справжній герої. К., 1993.

вмирали. Майже всі гетто на Україні були ліквідовані у 1943 р. Українські євреї фактично не мали змоги ні захищатись, ні врятуватись, тому що тоді євреї в світі не мали своєї власної держави, яка б захищала їх інтереси та життя. На Україні не було суто єврейського руху Опору, повстання в гетто були актом самопожертви, які мали на меті зберегти гідність народу.

Наслідки Катастрофи українського єврейства були вражаючі: єврейська громада України була майже вся знищена, живими залишилися тільки ті, хто встиг евакуюватися до окупації і ті, кого врятувало місцеве населення. На початку ХХ століття євреї України складали 30% світового єврейства, сьогодні близько 3%. Разом з сотнями тисяч українських євреїв загинув величезний пласт культури єврейського народу, культури України.

Основні аспекти дисертаційного дослідження викладено у публікаціях автора:

1. Катастрофа європейського єврейства. // ж. "Відродження". - 1993. - №12. - с.71-74.
2. "Опір повинен стати єдиною відповіддю ворогові... ". До 51-ї річниці повстання у Варшавському гетто. // ж. "Відродження". - 1994. - №4. - с.74-76.
3. Урок для всього людства . Деякі міркування про викладання теми Катастрофи. // ж. "Відродження". - 1995. - №5-6. - с.74-76.
4. Єврейський рух Опору на Україні. // "Україна у Другій світовій війні: Уроки історії та сучасність". Матеріали міжнародної наукової конференції. К., 1995. - с. 158-160.
5. Викладання Голокосту : перспективи і альтернативи // "Єврейська історія та культура в Україні". Матеріали конференції, К., 1995. - с.151-155.
6. Повстання у гетто Варшави. // "50-річчя Перемоги над фашизмом: наслідки та уроки". Матеріали міжнародної наукової конференції у 2-х частинах. К., 1995. - ч. II. - с.37-40.
7. О методике преподавания Холокоста в школах Украины // "Уроки Холокоста и современная Россия". Материалы круглого стола международного симпозиума., Москва, 6-8 апреля 1994 г., М., 1995. - с.120-124.

Подольский А.Е. Нацистский геноцид евреев Украины (1941-1944).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.05. - Этнология, Институт национальных отношений и политологии НАН Украины, Киев, 1996.

Защищается текст диссертации, в котором на основе многообразных, в значительной мере новых, источников рассматривается проблема нацистского геноцида евреев Украины в период оккупации украинских земель нацистской Германией и ее сателлитами - Румынией и Венгрией, в 1941-1944 годах. Проанализированы идеологические и организационные основы "окончательного решения еврейского вопроса", подготовка к осуществлению тотального уничтожения украинского еврейства. Исследованы особенности и масштабы геноцида нацистов и их пособников против евреев на всех оккупированных территориях Украины.

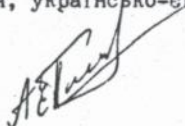
Раскрывается судьба евреев в гетто и концлагерях, созданных нацистами на захваченных ими украинских землях. Показаны факты спасения евреев от неминуемой гибели украинским населением.

Podolsky A.E. Nazi Genocide of Jews in Ukraine (1941-1944)

The thesis is presented for academic degree of Kandidat of historical sciences; speciality 07.00.05.- ethnology. The Institute of Ethnic and Political Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, 1996.

The text of the thesis based on various and in many aspects new sources is devoted to the Nazi genocide of Jews in Ukraine during the occupation of Ukrainian territory by Nazi Germany, Roumania and Hungary in 1941-1944. Ideological and organizational aspects of "final solution of Jewish question" are analyzed as well as the measures for total extermination of Jews in Ukraine. Peculiarities and scale of genocide against Jews by the Nazis and their henchmen are analyzed on all Ukrainian territories, in ghettos and concentration camps set up by the Nazis. Special attention is paid to Ukrainians saving Jewish lives.

Ключові слова: євреї України, євреї, єврейська громада, нацистський геноцид, Голокост, Катастрофа, "остаточне розв'язання єврейського питання", знищення, українсько-єврейські взаємини.

Підписано до друку 21.03.1996р. Об.0,9.Формат 60x84 I/I6.

Друк офсетний.Тир.100.Зам.55.Безкоштовно.

ЛОД УДПУ ім. Драгоманова, Київ, Пирогова, 9.

AB 34.426

AB 34.426